

HUGOLIN LANGKAMMER OFM

POJĘCIE WIARY W STARYM TESTAMENCIE

Obszerna i wciąż wzrastająca literatura na temat wiary, czy to w sensie biblijnym, czy najogólniej teologicznym sygnalizuje, że pojęcie to nie zostało jeszcze dostatecznie i wyczerpująco naświetlone. W ten nurt współczesnej dyskusji chcielibyśmy się włączyć, ograniczając jednak nasz wkład do ogólnego omówienia pojęcia wiary w Starym Testamencie¹.

I

Punktem wyjścia dociekań jest hebrajski rdzeń 'mn², podstawowy dla tworzywa pojęciowego wiary, przy czym jednak — zwłaszcza w formie *Niphal* — akcent położony jest na pewności, stałości, niezmienności i zaufaniu. W formie *Niphal* ST mówi rzadko o Bogu. Jednakże znamieny jest tekst Pwt 7, 9 odnoszący przymiot stałości w sensie ściśle teologicznym wprost do Boga, „który dochowuje swojego przymierza i swej łaski aż w tysięczne pokolenie, względem tych, którzy go miłują i strzegą Jego praw” Nie trzeba podkreślać, że tekst ten wierność Boga łączy z przymierzem. Ponieważ było ono bilateralne, wiara Izraela stanowi jakby pierwszą odpowiedź narodu daną Bogu

¹ Z ważniejszej literatury na ten temat trzeba wspomnieć następujące pozycje: J. Alfaro. *Fides in terminologia biblica*. „Gregorianum” 42:1961, 463—505; P. Antoine. *Foi*. DBS. T. 3 col. 1938 s. 276—291; F. Braumgärtel. *Glaube II: Im AT*, RGG 3, T. 2 col. 1588—1590; A. Gelin. *La foi dans l'Ancien Testament*. „Lumière et Vie” R. 22:1955 431—442; P. Michalon. *La foi, rencontre de Dieu et engagement envers Dieu selon l'Ancien Testament*. NRTh R. 85:1953 587—600; E. Pfeiffer. *Glaube im Alten Testament*. ZAW R. 71:1959 151—164; Th. C. Vriezen. *Geloven en Vertrouwen*. Nijkerk 1957; H. Wildberger. „Glauben” im AT. ZThK R. 65: 1968 s. 129—159.

² Prócz klasycznych słowników, jak np. GesB czy KBL³, w sprawie etymologii form *Qal*, *Niphal*, *Hiphil*, 'mt, 'mwnh, 'āmēn zob. dokładne opracowanie E. Jepsena. 'āman. W: *Theologisches Wörterbuch zum AT*. T. 1. Stuttgart 1971 z. 3 s. 314—347 oraz H. Wildbergera, 'mn — fest, sicher. W: *Theologisches Handwörterbuch zum AT* (wyd. Jenni — Westermann). T. 1. München 1971 col. 177—209. Nadto J.C.C. van Drossen. *De derivate van den stam 'mn in het Hebreeuwsch van het OT*. Amsterdam 1951.

przymierza. Odpowiedź tę Izrael odnawiał rokrocznie w swoim Credo, wielbiąc moc, wierność i Jego miłość względem narodu, których doświadczała każda generacja niemalże w swoisty sposób (por. Pwt 26, 5—10) ³.

Czasownik *'aman* w formie *Niphal* częściej jest odnoszony do człowieka, określając zazwyczaj jego stosunek wierności do Boga. Według Lb 12, 7 mężem „w całym domu Jahwe najbardziej godnym zaufania” był Mojżesz ⁴. 1 Sam 3, 20 mówi o bohaterze tej księgi to, że Bóg powołał go na wiarogodnego proroka Izraela, a 1 Sam 22, 14 o Dawidzie, że spośród wszystkich sług Saula był najwierniejszy. Według Iz 8, 2 prorok otrzymuje nakaz od Jahwe, by znalazł godnych zaufania świadków w osobach kapłana Uriasza i Zachariasza, syna Jeberekiasza. Jak widać z powyższych tekstów wierność jest przymiotem wielkich mężów Izraela. Może się ona także stać udziałem człowieka w ogóle. Taką myśl przedstawia np. Prz 25, 13 mówiąc o wiernym posłańcu spełniającym sumiennie zlecenia swego pana. W tym jednak tekście zanika aspekt ściśle teologiczny pojęcia wierności, dominuje natomiast aspekt etyczny.

Wiadomo, że ST wypracował bogatą teologię Słowa Jahwe ⁵. Jedną z cech Słowa Bożego jest właśnie jego niezmiennność, która weryfikuje się w czynach zapowiedzianych przez Boga (np. 1 Krl 8, 26; 1 Krn 17, 23 n.). Trzeba jednak równocześnie stwierdzić, że i człowiek potrafi dotrzymać swego słowa (por. Rdz 42, 20).

Przymiot stałości występuje także poza teologią Słowa. 2 Sam 7, 8 nn. opiera się na starej tradycji, sięgającej obietnicy danej Dawidowi. Jego potomstwo nazwane tu zostało „stałym domem”. Niezmiennność i nienaruszalność ta nie jest jednak przymiotem ojca dynastii, lecz łączy się ściśle ze zbawczym planem Jahwe, u którego podstaw stoją przymierze i obietnice (por. 2 Sam 7, 16; 1 Sam 25, 28) ⁶.

Obok hebrajskiego *'āman* występuje jeszcze inny rdzeń, mianowicie *bātach* ⁷. LXX przekłada go zazwyczaj przez *πεποιθέυαι, ἐπιζω*. Za-

³ Zob. S. Łach. *Księga Pówtórnego Prawa*. Poznań 1971 s. 238 n.

⁴ Zob. tenże. *Księga Liczb*. Poznań 1971 s. 139; „Imię słów *Niphal* od *'āman*. tj. „być stałym”, oznacza stałego w sensie etycznym, czyli niezłomnego, wiernego. LXX (hebr. *ne'emān*) przełożyła przez *πιστός*, tj. „wierny”, a Vg przez *fidelissimus*, tj. najwierniejszy w służbie Jahwe”.

⁵ G. Auzou. *La parole de Dieu*. Paris³ 1962; L. M. Dewailly. *Course et gloire de la Parole*. RB R. 71:1964 s. 25—41.

⁶ A. Caquot. *La prophétie de Natan et ses échos lyriques*. SVT R. 9:1968 s. 213—224.

⁷ Na temat etymologii, form, znaczenia mówi A. Weiser. *Der Wortstamm btch*. ThWNT. T. 6 col. 191—193, a zwłaszcza E. Jepsen. *bātach*. W: *Theologisches Wörterbuch zum AT* T. 1. Stuttgart 1972 z. 5 col. 609—615.

sadnicze znaczenie tego hebrajskiego czasownika to „być pewnym siebie, zaufać” itp. Podobnie jak *āman* może odnosić się do Boga i do człowieka, tak i *bātach* cechuje ta podwójna relacja. W pierwszym wypadku tedy Bóg staje się przyczyną pewności ludzkiej (np. Jer 39, 18; 2 Krl 18, 30), w drugim zaś sam człowiek jest pewny siebie, zazwyczaj jednak w sensie negatywnym. I tak można się opierać na złudnej pewności (Hab 2, 18) lub też swoją nadzieję pokładać w złem (Oz 10, 13).

Rdzeń *bātach* z biegiem czasu przybrał znaczenie zbliżone do *āman* z tym jednak, że moment pasywny znika, a dominuje aktywny. W tym sensie *bātach* występuje około 100 razy w samym *Psalterzu*. Chodzi tu o wiarę, której zasadniczą cechą jest pełne zaufanie Bogu i wielka niezłomna nadzieja. Taki właśnie sens posiadają, znamienne w tym względzie, zwroty często spotykane w *Psalmach* (np. Ps 4, 6: „Ufajcie Panu” Ps 25, 2: „W Tobie pokładam nadzieję”. Ps 55, 25: „Tobie Panie zaufałem” itd.).

II

Patrząc na kanoniczny układ Ksiąg ST pierwszym przykładem niezłomnej wiary w Boga przymierza jest postać Abrahama: „Abraham uwierzył i Jahwe poczytał mu to za sprawiedliwość” (Rdz 18, 6). Heroiczna wiara pierwszego Patriarchy w obietnicę Bożą nieziszczalną staje się przyczyną jego „usprawiedliwienia”. Jak wiadomo św. Paweł naświetlił ten tekst wszechstronnie (por. choćby Rz 4; Gal 3, 6), wykazując, że wiara była koniecznym elementem składowym Starego Przymierza i takim jest również w Nowym Przymierzu (zob. także Hbr 11, 8 nn.).

Jeśli wiara Abrahama związana była w sposób szczególny z osobą Patriarchy, jakkolwiek jej skutki okazały się błogosławieństwem dla przyszłych pokoleń, to w Wj 4, 1-9. 27-31 indywidualny charakter wiary wyraźnie przeradza się w społeczny. A co najważniejsze, Mojżesz, który w tych fragmentach jest naczelną postacią, żąda od swoich współziomków tego absolutnego związania się człowieka z Bogiem i z Jego sprawą. Mojżesz występuje tu jako pełnomocnik Boży. Ponieważ wątpi w posłuch ludu, dlatego Jahwe potwierdza jego posłannictwo trzema (kolejnymi?) cudami⁸. W tym wypadku wiara ludu wiąże się w sposób bezpośredni z Mojżeszem, który występuje jako pośrednik między Jahwe a ludem. Za Mojżeszem jednak stoi autorytet

⁸ Komentarz do Wj 4, 1—9. 27—31 zob. S. Ł a c h. *Księga Wyjścia*. Poznań 1964 s. 110 n., 114.

Jahwe, który posłannictwo wodza narodu uwierzytelnia w sposób cudowny. Wj 4, 1-9. 27-31 o tyle jeszcze jest znamieny, że z Mojżeszem wiązano ideę pośrednictwa, która w okresie Proroków jeszcze większą odegra rolę⁹.

III

Za typowy przykład wspomnianej idei pośrednika służyć może działalność proroka Izajasza i jego absolutne żądanie wiary od Izraela. W przemówieniu do króla Achaza w obliczu nadchodzącej katastrofy politycznej prorok wprost powiada: „Jeśli nie uwierzycie, nie ostoicie się” (7, 9). Idzie więc o całkowitą i wyłączną ufność w Boga, z wykluczeniem szukania jakiegokolwiek pomocy u ludzi¹⁰. Nie wynika to tylko z bezpośredniego kontekstu, lecz także z innych miejsc (Iz 28, 16; 30, 15; por. Jer 17, 5; Ps 52, 9). Pierwszy z tych tekstów (Iz 28, 16) stanowi tzw. „wyrocznię syjońską”: „Oto kładę kamień na Syjonie, kamień wybrany, węgielny, cenny, do fundamentów założony. Kto wierzy, nie potknie się” Kamieniem węgielnym jest wiara, na której ma być zbudowana nowa Jerozolima (por. także Iz 1, 26; 7, 9; Ps 118, 22 n.; Mt 21, 42; 16, 18; Ef 2, 20; 1 P 2, 6 n.). Tylko ten, kto wierzy, ostatecznie się w nadchodzącej katastrofie i dozna pomocy od Jahwe. Tej ufności daje wyraz także sam prorok: „Oczekuję Jahwe, który ukrywa swoje oblicze przed domem Jakuba i w nim pokładam nadzieję” (Iz 8, 17).

Podobnie jak Mojżesz wyprowadził naród z niewoli, dlatego że uwierzył, tak i prorocy w rozpaczliwym położeniu politycznym narodu głoszą „Słowo Jahwe”, które domaga się bezgranicznej wiary w pomoc Bożą. Tylko taka wiara może ocalić Izraela¹¹.

Klimatem wiary i ufności w przyszłe zbawienie Boże owiane jest znamienne pod tym względem prorocтво Hab 2, 3—4. Słowa Jahwe nie nasuwają żadnych wątpliwości: to, co przyrzekł, dotrzyma, jakkolwiek termin spełnienia się wyroczni nie jest sprecyzowany. W każdym razie „sprawiedliwy żyć będzie dzięki swej wierze”, natomiast „zginie zuchwalec”. Być może, że te pojęcia przeciwstawne — sprawiedliwy i zuchwalec — posiadają tu znaczenie reprezentatywne, wobec czego

⁹ Obszerną monografię na temat pośrednictwa w dziejach Izraela napisał J. Scharbert. *Heilsmittler im AT und im Alten Orient*. Freiburg i. Br. 1964.

¹⁰ E. Würthwein. *Jesaja 7, 1—9*. W: *Theologie als Glaubenswagnis, Festschrift K. Heim*. Göttingen 1954 s. 47—63.

¹¹ Wśród proroków mianem proroka wiary cieszy się właśnie Izajasz. Zob. G. Segalla. *La fede come opzione fondamentale in Isaia e Giovanni*. „Studia Patavina” R. 15:1968 s. 355—381. S. Virgulin. *Isaian and Postisaian Faith*. „Euntes Docete”. Roma R. 16:1963 s. 522—535; R. 17:1964 s. 109—122.

tekst miałby na uwadze Judeę jako naród oraz złowrogie siły świata. Niemniej krytyka tekstu przemawiałaby w naszym wypadku za zastosowaniem jednostkowym tych pojęć już w czasach wcześniejszych. Wyrocznia Boża dotyczyłaby więc poszczególnego sprawiedliwego Izraelity, który niezłomnie wierzy w Słowo Pana, mimo wszelkich przeciwnych zjawisk godzących wprost w jego ufność. Ta wiara (*ēmūnah*)¹² i wierność (*hē'ēmîn*)¹³ są jakby synonimami. LXX nie zrozumiała istotnego sensu tego tekstu, skoro przekłada go w ten sposób: „sprawiedliwy żyć będzie na mocy mojej wiary” (ἐκ πίστεώς μου).

IV

Prócz teologii Słowa Bożego, która w okresie prorockim osiąga swój szczyt, ST rozwinię także teologię Tory, zwłaszcza w warstwach literackich późniejszego pochodzenia. Tu wiara wiąże się zarówno z Prawem, jak i z pobożnym Izraelitą jednakże w ten sposób, że sprawiedliwy wierzy i wyznaje Torę dlatego, iż przykazania Boże są trwałe i budzą zaufanie (np. Ps 111, 7; 119, 66). Przykazania te są wyrazem woli Bożej. Z nich wierny czerpie poznanie i mądrość. Owszem, Tora (*tōrah*), podobnie jak Słowo Boże (*dābār*), była dla Izraelity wielkością związaną z Jahwe i jako taka doznawała szczególnej czci. W tym jest coś z nomistycznej czci Tory charakteryzującej literaturę powstałą po niewoli babilońskiej. Jednakże położenie akcentu na zrozumieniu i poznaniu Boga wiąże się bardziej z mądrościową niż z nomistyczną interpretacją idei zbawczych. Bar 4, 1, po opisie „kosmicznej” Mądrości, przeprowadzi wprost utożsamienie Mądrości z Torą: „Ona (Mądrość) jest księgą przykazań Boga i Prawem trwającym na wieki”¹⁴.

*

Podsumowując całość wyводу można powiedzieć, że wiara i wierność w ST wyrażają pewien żywy akt zaufania, ale opisują także pełny wkład ludzkiej osobowości w konkretnej sytuacji historycznej. W każdym razie pojęć tych ST używa w ramach osobowo pojętej ideologii zbawczej, której nie brak eschatycznych, a co najmniej futurystycznych aspektów. Przeszłość może być punktem wyjścia wiary. Jej treścią

¹² Zob. Virgulin. *La 'emūnāh in Abacuc 2, 4 b.* DTh R. 99:1969 s. 92—97.

¹³ R. Smend. *Zur Geschichte von he 'emfn.* VT. Suppl. XIV s. 372—386; H. Wildberger. *Erwägungen zu hē'ēmîn.* VT. Suppl. XIV s. 372—386; Jepsen, jw. 320—333.

¹⁴ Por. do tych uwag także A. Deissler. *Die Grundbotschaft des Alten Testaments.* Freiburg i. Br. 1972 s. 132—139.

i celem jest jednak pełna realizacja Bożego planu zbawienia, przy równoczesnym i stanowczym przewycięzeniu wszelkich złowrogich czynników, stojących na przeszkodzie w urzeczywistnieniu tego zamiaru. Za pewny skutek wiary odpowiada sam Bóg Prawdy, Wierności i Niezmienności (*'ēmet*), Bóg wierny (*ne'ēman*). W tym znaczeniu Obj 3, 14 Chrystusa nazywa „Amen”¹⁵.

DER BEGRIFF DES GLAUBENS IM ALTEN TESTAMENT

Zusammenfassung

Der Verfasser geht von den zwei Hauptwurzeln aus, die im Hebräischen den „Glauben“ ausdrücken: die erste und wichtigste (*'mn*) legt die Betonung auf die Gewissheit, Festigkeit; die andere (*btch*) meint im späteren Entwicklungsstadium den Elan des Glaubens und Vertrauens und ist mit dieser Bedeutung dem Sinn von *he'emîn* (Hiphil von *'āman*) herrangerückt. An Musterbeispielen des AT wird dann gezeigt wie das AT den Glaubensbegriff versteht, entwickelt und im einzelnen anwendet. So kann man im AT den Glauben als einen lebendigen Akt des Vertrauens verstehen. Er ist aber auch ein Einsatz der menschlichen Existenz in einer konkreten geschichtlich und politisch bedingten Situation. Der Glaube ist personal bestimmt und eigentlich auf die Zukunft ausgerichtet, wobei zuerst aller widergöttliche Widerstand überwunden werden muss, damit die Verwirklichung der göttlichen Heilsabsicht ermöglicht wird. Vor allem verkünden die Propheten, dass der Glaube durch Not und Gericht hindurchgehen muss, ehe er im zukünftigen Heil sein Ziel erreicht. Das eschatologische Heil sichert Gott selbst, der Gott der Wahrheit, Treue und Zuverlässigkeit (*'ēment*). Jahwe ist daher ein Gott *ne 'emān*, ein zuverlässiger Gott auf den man sich stützen und verlassen kann.

¹⁵ Na temat znaczenia „amen” w ST zob. A. R. Hulst. *Het woord „Amen” in het O.T.*, „Ker en Eeredienst” R. 8:1953 s. 50—58; E. Pfeiffer. *Der alt. Hintergrund der liturgischen Formel „Amen”*. KuD R. 4:1958 s. 129—141; S. Talmon. *Amen as an Introductory Oath Formula*. „Textus” R. 7:1969 s. 124—229. Trafnie o podstawowym znaczeniu „amen” powiada Wildberger (jw. s. 194): „*āmēn* will sagen dass etwas Ausgesprochenes feststeht, „wahr” ist. Aber zugleich wird dieses Wahre als „gültig” und darum auch für den Sprecher des Amen als verpflichtend anerkannt”.